

BALLA KÁLMÁN*

Államhatár- és népességmozgások évtizede a Felvidéken

Leslie Waters: *Borders on the Move. Territorial Change and Ethnic Cleansing in the Hungarian-Slovak Borderland, 1938–1948.* Rochester University Press, Rochester, NY, 2020. 234 oldal.

A Texasi Egyetem El Paso-i tagozatán (UTEP) 20. századi közép- és kelet-európai történelmet oktató kutató első publikált monográfiája az „Áttelepített államhatárok”, amelynek témaköre: „*Területi változások és etnikai tisztogatás a magyar–szlovák határövezetben 1938–1948 között*”. Az alcímekben jelzett határövezet, határvidék (*borderland*) a szerző definíciója szerint a – korabeli magyar jelzővel – „visszatért” Felvidék, azaz az 1938. november 2-ai első bécsi döntéssel Cseh-Szlovákiától (az ún. második köztársaságtól) Magyarországnak visszajuttatott terület (leszámítva Kárpátalja, az akkori Ruszinszko határ menti sávját, de beleértve az 1939 márciusában Szlovákiától megszerzett további területrészt). A tárgyalt témakörök pedig az 1938-cal kezdődő viharos és tragikus évtized határváltozásai és azoknak a terület lakosságát érintő és sújtó következményei – két impériumváltás, többszörös katonai megszállások és a II. világháború kataklizmája, valamint a népességmozgások: a határrégió lakosságának mintegy évtizedes folyamatos, tömeges (százezres nagyságrendű) és kényszerű mozgása (áttelepülése és áttelepítése) és faji, illetve etnikai indokú „tisztogatása”, azaz jogaitól és vagyonától történő megfosztása, majd menekülése, elűzése, és – az érintett államok történelmének szegycmenteljes mélypontján – fizikai likvidálásba, terrorba és tömeggyilkosságokba, genocídiumba torkolló deportálása.

Olyan, apokaliptikus történeket felidézö tárgykörök ezek, amelyek kapcsán már maga a fogalomhasználat is érzékeny kérdés lehet. Az nyilván vitatható, hogy a határváltozások által „ösztönzött”, „előmozdított” (*promoted*) áttelepülés (migráció) mennyiben „önkéntes” (*voluntary migration*). Igaz, ez utóbbi meghatározást az erőszakkal történő elűzéssel (áttelepítéssel, kitoloncolással, deportálással)

* A szerző nyugalmazott kommunikációs szakértő, korábban kiadóí és lapszerkesztő. E-mail: kalmanb68@gmail.com

szembeállítva használja a szerző (*forced migration*). A Jugoszlávia felbomlását kísérő és követő polgárháborúk során és nyomán a köznyelvben is elterjedt „etnikai tisztogatás” (*ethnic cleansing*) politikai eredetű, manipulatív eufemizmusa ugyanakkor mintegy társadalomtudományi fogalomká, szakkifejezéssé emeltetik a kötetben – távolról sem elsőként a szerző által hivatkozott angol nyelvű szakirodalomban. Waters ebben foglalja össze pl. a Csehszlovákia német és magyar nemzetiségű lakossága ellen 1945 után alkalmazott áttelepítési, elűzési és deportálási intézkedéseket is, de általánosabb értelmet is ad neki, amikor mindezeket az „etnikai tisztogatás története” részeként tekinti (pl. 19.), hasonlóan egyéb kontextusokhoz, pl. a holokauszt történetéhez. A bármilyen (pl. akár regionális) alapon emberekre, különösképpen polgári lakosságra – idézőjelek vagy szükséges értelmezés nélkül – használt „tisztogatás”, „megtisztítás” azonban vélhetően előítéletes és impliciten megbélyegző, súlyosan kirekesztő, sőt dehumanizáló fogalomnak minősíthető, még ha ez a szerző nem is vádolható ilyen, akár burkolt szándékkal. Hasonlóképpen érzékenységet igényelne a náci német állam és csatlósai által elkövetett genocídium propaganda célú elnevezésének („Endlösung” „végleges megoldás”) használata, főleg megszorítások és idézőjelek nélkül, mint a kötetben (*Final Solution*, 24-25. stb). A mai jóérzésű olvasó felfogásában a vészidőszak e bornírt cinizmusát hordozzák és éltetik tovább a „megoldás” és a „megtisztítás, tisztogatás” ezen összefüggésekben – adott esetben népirtásra – alkalmazott megnevezései, hiszen azok eredetileg pozitív jelentéstartalmúak.

A témakör feldolgozásának jelentőségére maga a szerző is rámutat a *Bevezetés* fejezetben. Témaválasztását ugyanis nem utolsósorban az motiválta, hogy a határváltozások és a velük kapcsolatba hozható népességmozgások tekintetében a nemzetközi szakirodalom fókuszában mindmáig elsősorban a német–cseh és német–lengyel határváltozások szerepeltek, magyar vonatkozásban pedig az Erdélyt érintő területi és határviták, ugyanakkor sokkal kevesebb figyelemben részesült a magyar–szlovák és – hozzátehetjük – a magyar–jugoszláv határváltozások sora, azaz a bácskai (ennek esetében az újvidéki atrocitások kivételével), a baranyai és a muraközi.

A határregió e kataklizmatikus évtizedének előzményei a szerző szerint is legfőképpen Trianonra vezethetők vissza. Az azt követő tömeges, mintegy 147 ezer személyt érintő, kényszerűen „önkéntes” Magyarországra település, majd az ún. kolonizáció (szlovák és cseh telepesek államilag szervezett és támogatott területfoglalása a magyarlakta régiókban) következtében az államfordulatot követő évtized során 23,6-ról 17,6%-ra esett a magyar nemzetiségűek aránya Szlovákia (értsd: az akkori Szlovenszko) területén (8.). Ez a folyamat akár az 1945 utáni, egyéb elemektől „megtisztított” szláv nemzeti államot erőszakoló radikális beneši politika „soft” előképének is tekinthető. Ezt a képet kiegészíti az 1938. november utáni ellenkező irányú migráció (18., 50.), amely úgyszólván a következő évtized kieroszakolt „lakosságseréjét” vetítette előre.

A felvidéki határregió lakosságának élete Trianon és a későbbi államfordulatok teremtette körülmények hatására transznacionális – azaz nemzet-/államszéli, állam-/nemzetperiférikus, nemzetek/államok közötti – létté vált a szerző szerint, aki ennek leírására vezette be a *transnational lives* fogalmát (16.). Ennek tartalma a történelmi fordulatokat kísérő változó, leginkább ellentétes elvárásokhoz való alkalmazkodás és annak módzatai, valamint az egymást kizáró lojalítások, identitások egyéni élethelyzetek által meghatározott változatai.

Az egyéni élethelyzetekben pedig kulcsfontosságúak a népjóléti, megélhetési szükségletek, amelyeknek alakulására az eseménytörténet mellett különös figyelmet szentel a szerző. Rámutat a magyar és a csehszlovák állam közti különbségekre a kiskereskedelem, az áruellátás és a társadalombiztosítás terén, és arra, hogy ezek a társadalomismereti szempontok tagadhatatlan szerepet játszottak a régió lakosságának a határváltozásokhoz való viszonyulásában. Más kérdés, hogy a magyarországi életnivó relatív elmaradottsága több tekintetben ugyancsak Trianonból eredeztethető.

A bevezetést követő két fejezet az első bécsi döntés népmozgást kiváltó következményeit dolgozza fel, majd a felvidéki társadalom tapasztalatait és reagálását a régi-új magyar állam keretében, párhuzamosan a mielőbbi reintegrációját célzó kormányzati erőfeszítésekkel. További két fejezet tárgyalja a mindkét államot a – Felvidéken különösen kirívó – radikalizálódás irányába sodró háborús éveket, valamint a német megszállás és a felvidéki holokauszt népirota katasztrófáját. A kötetzáró összefoglalást megelőző fejezet ismerteti a Felvidék újabb „visszatérését” követő, csehszlovák kormányzati célokból következő és az 1944-eshez drámai módon hasonlító, a nem kívánatosnak nyilvánított honos lakosságot ismételten jog- és vagyonfosztással sújtó, majd hatalmi erőszakkal elűző, illetve kitoloncoló intézkedéseket – megjegyzendő, hogy hangsúlyosan az 1947–48-as lakosságcserében érintett két népcsoport viszontagságait bemutatva –, amelyeknek leállítására, némileg ironikus történelmi fordulatként, az újabb diktatúrát 1948-ban éppen bevezető kommunista rendszerhez fűződik.

A következőkben a könyv egyes fejezeteinek legfontosabb állításairól lesz szó.

(1) A belvedere-i döntést és a felvidéki főhatalomváltást követő időszakról szólva a szerző alapvető megállapítása, hogy 1938-ra mind a magyarországi, mind a felvidéki társadalom sokban különbözött, változott az 1918 előtti állapotokhoz képest, és a változások szétartó irányban haladtak. Az anyaország közéletében a Felvidék visszatérésével megjelent a sajtóban – budapesti és kisebbségi sorból áttelepülő írók és közírók írásaiban körvonalazott, majd megkérdőjelezett és vitatott – az anyaországinál szociálisan érzékenyebb, nemcsak nemzeti értelemben szolidárisabb és liberálisabb, mondhatni nyugatosabb mentalitásként értelmezhető „felvidéki szellem” fogalma, amely – mint hívei remélték – jótékony, modernizációs irányú hatással lehet a magyar közgondolkodásra.

A november 5-ét, a magyar honvédség felvidéki bevonulását követő migrációs folyamatokat tárgyalva a szerző az 1920 után ide érkezett szlovák és cseh telepesek (az ún. kolonisták) és állami alkalmazottak, tisztviselők sorsát (evakuáció, menekülés és kitoloncolás), illetve a magyar hatóságok keménykezü bánásmódját részletezi. A tág határok közt mozgó becslések szerint (18., 50.) 30 és 100 ezer között lehetett a Felvidékről önként vagy kényszerítve távozók száma (azaz a régió lakosságának akár 10%-a).

Kevésbé közismert – a két állam hatóságai által egyaránt elhallgatott, ebben a könyvben tematizált – az a teljes mértékben kényszerű „tisztogatás”, amely a bécsi döntésben megszabott új határvonal mindkét oldalán élő zsidóságot sújtotta. A szlovák oldalon Adolf Eichmann akkori bécsi székhelyéről irányította mintegy 7500 zsidónak minősített személy kitoloncolását Magyarországra (miközben a szlovák sajtó egy része – Német- és Olaszország helyett – a „zsidókat” tette felelőssé a „szlovák Trianonként” támadott és sérelmezett bécsi döntésért). Ezek egy részét a magyar hatóságok nem voltak hajlandók befogadni, így sokak osztályrésze kétszeres kitoloncolás lett: oda, majd vissza. A Szlovákiának „visszaküldött” személyeken kívül a birtokba vett Felvidék területéről (itt beleértve a csehszlovák Kárpátaljából egyidejűleg megszerzett részeket, azaz Ungvár, Munkács és Beregszász körzetét) legalább 3 ezer „hontalannak” minősített zsidó lakost toloncoltak ki 1938. november–decemberében a KEOKH döntése nyomán (továbbá sokakat hivatalos eljárás nélkül), miután a hatóság megtagadta tőlük a magyar állampolgárság elismerését. Az újonnan berendezkedő hatóságok és a magyar sajtó egy része hazafiatlansággal, a csehszlovák uralom kiszolgáltatásával vádolta a felvidéki zsidóságot, amelyet 1938 előtt – érthető meggondolásból – egységesen a magyar nemzeti kisebbséghez soroltak Magyarországon, miközben a csehszlovák állam – nem kevésbé átlátszó okokból – zsidó nemzetiséget is nyilvántartott a fennállása alatt megtartott népszámlások során. Tény, hogy a bécsi döntés időpontjában 68 ezresre becsülhető létszámú, jellemzően magyar nyelvű és kultúrájú felvidéki zsidóság a magyar honvédség és közigazgatás megjelenésének napjától érzekelte a Csehszlovákiában számára ismeretlen zsidóellenes diszkriminációt, amelynek első, még felekezeti alapú rendelkezéseit a magyar Országgyűlés éppen 1938 májusában emelte törvényerőre.

(2) A bécsi döntés végrehajtását követően a Felvidék minden lakosát egyaránt érzékenyen érintette a munkanélküliség és a kiskereskedelmi árszínvonal azonnali jelentős megemelkedésével, valamint a csehszlovák állam szociális rendszerének megszűnésével bekövetkező gazdasági és életszínvonalbeli visszaesés, amelyet a felbomló Cseh-Szlovákiánál kevésbé iparosodott és gazdaságilag gyengébb magyar állam szándéka és próbálkozásai – mint pl. a Magyar a Magyarért mozgalom és más segélyakciók – ellenére sem volt képes kompenzálni. Mindez a Felvidék re-integrációjának sikerét veszélyeztette, és potenciálisan gyengítette a reményeiben, valamint a Budapestről érkező ígéretekben csalódott „visszatértek” államhűségét.

A kormányzat által is érzékelt, teljesítetlen igényekből eredő feszültség egyik látványos megoldását rövidesen már abban látta az Imrédy-kormány, hogy a második ún. zsidótörvény előkészítésével továbblépett annak az ideológiának az útján, amely a lakosság – az állampolgárok – egy rétegének felekezeti, majd faji indokú jogfosztásában és vagyonának újraelosztásában vélte megtalálni a szociális gondok enyhítésének lehetőségét.

Ezt a gondolatot ironikus módon – párhuzamosan a bécsi döntés és a magyar politika folyamatos bírálatával – magáévá tette az ún. árjásítást, majd a szlovákiai zsidóság kifosztását és megsemmisítését sietősen, jóval Magyarország és az állam német megszállása előtt, már 1942-ben megvalósító szlovák kormányzat is.

A szerző a bécsi döntést követő időszak tárgyalása során a fenti megállapítások mellett – az angolszász sajtóban régóta ismert módon – a szerző konkrét eseteken, történeteken, sorsokon példázza, emlékezőket, túlélők vallomásait, interjúit, egykorú hivatali iratokat is idézve szinte emberközelbe hozza a sokakat érintő állami, hatalmi beavatkozások lezajlását. Az idézett levéltári dokumentumok minden elemzésnél hatásosabban elevenítik meg az élethelyzetek feszültségét, amelyben az egyének a mindenkori hatalom szorításából próbáltak szabadulni.

Ez különösen előtérbe kerül a határváltozás utáni felvidéki helyzet ismertetésekor, az állami alkalmazottak korábbi magatartását vizsgáló igazoló bizottságok működéséből kiragadott esetek kapcsán. A nemzeti identitás és így az államhatalom iránti lojalitás a valóságban nyilván több rétegű volt a hatóságot érdeklő szimpla „pro vagy kontra” dichotómiánál, nem csupán az impériumváltásokhoz történő kényszerű alkalmazkodás, hanem a lakosság nemzetiségileg és nyelviileg helyenként erősen vegyes összetétele miatt is. A közhivatal betöltéséhez szükséges megbízhatóságot igazoló bizottságok viszont az árnyalt megítélés helyett gyakran támaszkodtak a helybeliek feljelentéseire, lejárató tartalmú tanúvallomásaira, nyilatkozataira (97-9.), illetve a megbízhatóságot a magyar kormánypolitikát támogató meggyőződéshez, nézetekhez kapcsolták, eleve kizárva az állami szolgálatból az Egyesült Magyar Párton – úgy is mint a Felvidéken 1938 novemberében egyedülként engedélyezett politikai szervezeten – kívül más csehszlovákiai pártok korábbi híveit. Az igazolásokat kísérő intrikák és denúciálások felvidéki mintái egyébként feltűnő párhuzamokat mutatnak az Elzász-Lotharingiában, illetve a csehországi szudétánémet határvidéken történekkal az 1918-as, illetve 1938-as határ- és főhatalom-változást követően (97.).

Az igazolás akkor sokaknak a további megélhetést, a létbiztonságot jelentette, így Kozma János magyardiószegi magyar katolikus elemi iskolai tanítónak is, akit addigi (34 évi) tanítói munkássága ellenére elbocsátottak, miután tévedés miatt nem igazolták. A tévedést a miniszterelnökségig is eljutó lakossági és egyházi kérelmek és tiltakozások nyomán helyrehozták (101-2.), és Kozma tovább taníthatott. A történelem keserű iróniájaként azután 1945-ben újra elbocsátották, amikor munkahelye megszűnt, majd (amint egy helytörténeti kiadványból tudható) a legtöbb

magyar tanító társához hasonlóan 1947-ben magyarországi áttelepülésre kényszerítették a csehszlovák hatóságok.

A magyar kormányzati stratégiák célja elsősorban a visszaszerezett területek reintegrációja volt, amelynek sikere a kormánykörök reményei szerint javíthatta a további területgyarapítások kilátásait. Ugyanezen kilátások érdekében ígértek a szlovák, valamint a kárpátaljai rutén nemzetiség részére kielégítő kisebbségi és oktatási jogokat, elviekben a „cseh uralom” alattinál több autonómiát kilátásba helyezve részükre. Ugyanakkor érvényben maradt a magyar politikai nemzet koncepciója, amelynek keretében ezen kisebbségek nemzetiségi státusban szerepeltek az 1868-as jogi szabályozásnak megfelelően. (A szerző e koncepciót érintő bírálatából azonban hiányzik a politikai nemzet francia mintájának és gyakorlatának említése.) A szlovák kormánystratégia 1939 márciusa után a revízió igényét hangoztatta egyfajta szlovák irredentizmus jegyében, szinte a Trianon utáni magyar revíziós törekvések mutációjaként. Alátámasztására valós érvként a magyarországi szlovákság számának felértékelése szolgálhatott, amelynek eszköze a reciprocitás hivatalosan meghirdetett – és a szlovákiai magyar kisebbség jogkorlátozását a szomszédos államra mutogatva igazoló – politikája lett, bevallottan is túsznak és alkudozások tárgyának tekintve a két ország magyar, illetve szlovák népcsoportját. Az egymást kizáró igények további alátámasztásaként főként a sajtóban, a propagandában és az oktatásban kaptak szerepet az azonos területre vonatkozó és történetietlen „történelmi” (egyebek közt a vélt elsőbbségi jelenlétén alapuló) érvelések, amelyek sokban a 20. század második felének izraeli és palesztin narratíváit idézik és előlegezték.

Az Imrédy-kormány által már 1938 decemberében benyújtott, majd a Teleki-kormány által 1939 májusában megszavaztatott és hatályba léptetett második, már faji, származási alapú ún. zsidótörvény a céljaival sok tekintetben ellentétes, az ország más területeivel összehasonlítva kártékonyabb hatással járt a Felvidéken. A szerző rámutat, hogy jóllehet a kormány ezáltal a „cseh uralom” alatt állítólagosan meggazdagodott zsidóság rovására szándékozott kompenzálni a terület magyar lakosságát elszorított „séreleméért”, valójában az anyaországból a betölthető állami pozíciókért érkezők nyertek vele a helybeliek rovására (ami kedvezőtlen visszhangot váltott ki a helybeliek körében). A lakosság áruellátásában is zavarokat okozott a törvény, hiszen nem akadt minden, „zsidó” tulajdonosától megvont engedélyű üzletre, kereskedésre „keresztény” üzemeltető, sőt még stróman sem, az egészségügyben pedig hamarosan el is tekintettek a 6%-os kvóta alkalmazásától a Felvidéken, elkerülendő az ellátás összeomlását a várható orvoshiány miatt. Ezek kapcsán felvetődik a felvidéki zsidóság egyéni és közösségi reagálásának kérdése a visszatérő magyar államhatalom korábban (1918 előtt) ismeretlen, célzottan kirekesztő intézkedéseire, ám a szerző azt nem vizsgálta. Ugyancsak említést érdemelt volna a Felvidéken a bécsi döntést követő első időszakban is működő Egyesült Magyar Párt vezetőinek és képviselőinek dicstelen szereplése a budapesti

Országgyűlésben, főként az ismertetett, felvidékieket is diszkrimináló jogalkotás vonatkozásában – a nem sokkal korábban más felvidékiek által jóhiszeműen és idealizáltan megfogalmazott „felvidéki szellem” és embertelen megtagadásaként.

Mindenképp elgondolkodtató, hogy a Felvidék reintegrációjának szociális problémái ilyenformán közvetlen okozati összefüggésben álltak a második ún. zsidótörvénnyel, amely az állampolgári jogkorlátozás és jogfosztás nyomán megnyitva a tulajdonkiszajátítás és -újrelosztás lehetőségét végeredményben az egész ország szociális és gazdasági gondjainak enyhítésére kínált mintát az ország vezetői szemében, mégpedig – a háborús elkötelezettség, a szélsőjobboldali és a német nyomás fokozódása nyomán – mind nagyobb mértékben.

(3) A Felvidék hovatarozásának jövője meghatározó motívum volt a két szomszédos és szövetséges, ám ellenérdekelt állam hadba lépésében a náci Németország oldalán. Szlovákia hivatalosan meghirdette a reciprocitás politikáját szomszédja irányában, Magyarország pedig gyakorlatában követte, és ez – a szerző értékelésében – kölcsönösen mérséklő hatással volt a kisebbségellenes, asszimilációs célú belpolitikákra. A zsidóság vonatkozásában nem volt ilyen mérséklő hatás vagy tényező, sőt a zsidóságot a „judeobolsevizmusként”, illetve „angolszász plutokráciaként” megnevezett ellenség szövetségeseiként, így megbízhatatlanként azonosították. A két államban egyaránt befolyásos politikusok és közírók szorgalmazták a szociális gondok és szegénység enyhítését a zsidóság vagyonának átruházása, „árjásítása” révén. Ezeket az intézkedéseket azután mindvégig a korrupció és a megfelelő pozícióban levők zsákmányszerzése jellemezte.

A kifosztást hamarosan kísérte és követte a genocidium: a mindenükből kifosztott tulajdonosok fizikai „eltávolítása”, azaz internálása, deportálása és meggyilkolása. Az 1941 nyarán a körösmezői gyűjtőtáborba történő internálásnak, majd deportálásnak Kamenyec Podolszkijba, ahol az európai holokauszt első nagy tömeggyilkosságának – a németek megszállta Galíciából oda hurcoltak mellett – mintegy 15 ezer magyarországi, jelentős részben felvidéki és kárpátaljai „zsidó” lett rövidesen az áldozata, akiknek magyar állampolgárságát a KEOKH hivatalnokai különféle indokokkal megtagadták vagy nem ismerték el. A felvidéki internáltak közül csak kevesen tudták azt elismertetni az utolsó pillanatokban (ritka kivételként még a körösmezői lágerben is volt erre példa), hiszen a csehszlovák hivatalok 1938. novemberi evakuációját követően sok irat beszerezhetetlenné vált. A felvidéki magyar zsidóság holokausztja kétségtelenül 1941-ben kezdődött el, közvetlenül Magyarország hadba lépését követően.

Ezzel egyidőben az 1941 augusztusában hatályba lépett harmadik ún. zsidótörvény a rasszista nürnbergi törvények magyar verziójaként törvényesítette és kiterjesztette a „faji” alapú szegregációt, a zsidónak minősített polgárok társadalomból való kirekesztését. Ide tartozik, hogy párhuzamosan a hitleri ún. „végleges megoldás” szervezett megindításával, 1942-ben több „negyedik zsidótörvény” is hatályba lépett Magyarországon: a zsidó vallás bevett státusát megszüntető, a zsidónak

minősülők kiegészítő munkaszolgálatát elrendelő, illetve a mezőgazdasági célú ingatlanok vásárlását nekik megtiltó törvény.

A bécsi döntés utáni Szlovákiában maradt zsidóság rövidesen a kollektív megsemmisítés sorsára jutott. A csendőrség, a Hlinka Gárda, valamint a német kisebbség rohamosztagos egységei a belügyminisztérium irányításával 1942 márciusa és októbere között – a Szlovák Állam akkor nem állt német megszállás alatt – internálták, majd a német megszállás alatt álló Lengyelországban létesített gettókba és haláltáborokba deportálták az 1938 után még mintegy 58 ezres létszámú zsidó közösséget, ahol a „végleges megoldás” végrehajtói – kevés túlélő kivételével – meggyilkolták.

A Felvidék fontos, gyakran életmentő szerephez jutott ebben a vézskorszakban. Előbb a Szlovákiából Magyarországra szökések révén, amelyek részben a szlovákiai deportálásokról érkező hírek hatására indultak meg, mégpedig szervezeten és a belvedere-i határon átnyúló, korábbi eredetű családi, rokoni és baráti kapcsolatok segítségével egyaránt (134-7.). A „tíj”, azaz az átszökések szervezésében az 1942-ben létrehozott ún. Pozsonyi Munkacsoport és a cionista ifjúsági szervezetek tették a legtöbbet. Az embermentő határátkelések legfőbbjének első állomása Kassa, Losonc, Vágsellye, Somorja és Dunaszerdahely volt. A magyar hatóságok (elsősorban a KEOKH) igyekeztek gátolni a „zsidó beszivárgást”, és razziákkal, igazoltatásokkal elfogni, majd kitoloncolni a menekülőket, segítőtöket pedig internálni – nemcsak a határ menti településeken, hanem Budapesten is, amely a Magyarországra átjutók leggyakoribb úti célja volt. Az 1942-es szlovákiai mentőakció sikerét jelzi, hogy mintegy 10 ezer személy (abból 6-8 ezer a cionista ifjúsági szervezetek segítségével), azaz a végveszélyben levő szlovákiai zsidóság jóval több mint 10 százaléka jutott át a határon és így a relatív biztonságba (140-41.).

Később, 1944 március-áprilistól megindult bizonyos visszirányú menekülés Szlovákiába a magyarországi deportálások elől, gyakran ugyanazon az útvonalon és azonos segítőknek köszönhetően. A meneküléshullámokat kiváltó szlovákiai eredetű híradásokból ugyanis a felvidéki zsidóság tájékozottabb volt a deportálások végcéljáról és a deportáltak sorsáról, mint magyarországi társaik, akiket nagyrészt készületlenül, tájékozatlanul, így bénító hatással értek az 1944 márciusa után történtek (részben saját vezetőik túlzott óvatossága miatt is, amit tragikus módon példáz a hozzájuk Szlovákiából már áprilisban eljuttatott *Auschwitzi jegyzőkönyv* története).

A háborús évek felvidéki történetéből e munkában hiányzik a doni katasztrófa említése, amely különösen nagy megpróbáltatást és generációkra kiható tragédiákat hozott az ottani családoknak, hiszen az elpusztult 2. magyar hadseregben nagy számban harcoltak Felvidékről behívott honvédek. Így az a kérdés sem vetődik fel a kötetben, mi lett a szovjet fogságba került felvidéki magyar katonákkal, törődött-e 1945 után valaki az ő hazahozatalukkal. Ugyanígy fontos lett volna természetesen a munkaszolgálatosként a keleti frontra vezényelt felvidéki férfiak

sorsának számbavétele. Hozzátehetjük: jóllehet a jelenkori történetírásban egyre általánosabb a nem férfiközpontú aspektus, női kutató létére Waters nem tér ki munkájában a felvidéki nők, asszonyok bécsi döntés utáni, majd a háborús évek és a vészkorszak, illetve a restaurált csehszlovák állam első éve alatti helyzetére, szerepére, sorsára.

(4) Jogosan hívja fel a szerző a figyelmet a *Bevezetésben* (24.) arra, hogy munkája a magyar holokauszt historiográfiájában elsőként foglalkozik külön is a magyar–szlovák határrégióban, azaz a Felvidéken elkövetett „végleges megoldással”. Ennek kapcsán értelemszerűen ismerteti az 1944. márciusi német megszállás utáni gyászos hónapok legfontosabb állomásait és szereplőit (elsősorban Randolph Braham, Kádár Gábor és Vági Zoltán kutatásai alapján). Az általános, országosan végrehajtott intézkedések természetesen a Felvidéken is érvényesültek. Azokban kiemelkedett Kassa és Komárom mint közlekedési (vasúti) csomópont szerepe a Kelet (azaz a lengyelországi lágerek), illetve – a nyilasterror hónapjaiban – Nyugat felé irányuló transzportok útvonalán. Ettől nem függetlenül – mint a szerző ismerteti – Kassán és körzetében valósultak meg elsőként a „zsidó vagyon” kisajátítására, a gettósításra és deportálásra vonatkozó, Jaross Andor és megbízottai által sietősen kidolgozott, majd elrendelt tervek. Keserű felvidéki vonatkozás, hogy a háborús bűnösneként halálra ítélt Jaross Andor, aki 1938 előtt az Egyesült Magyar Párt vezetője, majd a Felvidékért felelős tárca nélküli miniszter és az Imrédy-féle Magyar Megújulás Pártja egyik alvezére volt, 1944-ben a Sztójay-kormány belügyminisztereként – a helyetteseinek kinevezett Endre és Baký végrehajtói közreműködésével – a zsidóság kifosztásának, gettóba kényszerítésének és deportálásának egyik fő felelőse lett, az Eichmann-különítménnyel összehangoltan irányítva a közel félmillió vidéki magyar nemzetrezs felszámolását, elsőként éppen az 1938 után „hazatért” országrészekben.

Az 1944. március 19. után bekövetkezett magyar holokauszt dermesztően következős végrehajtását Kassa példáján ismerteti a szerző. Ugyanakkor ez az általános, országosan végrehajtott intézkedések áttekintését is tartalmazó rész kevésbé specifikus a Felvidékre nézve, noha a szerző ismételt hangsúlyozza, hogy az ott 1938–1942-ben szerzett tapasztalatok – akárcsak az 1942-es szlovák holokauszt rendeletei, intézkedései – mintaként szolgáltak a magyar közigazgatás és erőszak-szervezetek számára 1944 tavaszán és nyarán.

A Felvidék nyugati részének gettóiban zsúfolták össze legnagyobb létszámban a magyar zsidókat. A transzportok vonatszerelvényeit ebben a régióban Komárom, Léva, Érsekújvár és Dunaszerdahely vasútállomásáról indították Auschwitz felé. A Felvidék zsidóságának mindössze egyötöde (Simon Attila adata szerint 20-22 százalék) élte túl a vészkorszakot. És sajnálatos módon még ma is elégtelen ismeretekkel rendelkezünk a roma holokauszt felvidéki fejezetéről, amelynek során az áldozatok gyűjtőhelye elsősorban Kassa és Komárom volt.

(5) A törvényesített erőszaknak és kifosztásnak kaput nyitó háborús, német és német mintájú törvénykezés, akárcsak a megbízhatatlannak minősített népcsoportok és etnikumok sztálini szovjet ösztönzést és gyakorlatot követő tömeges deportálása tovább folytatódott 1945 után a felszabadult Közép- és Kelet-Európában, egyrészt a náci uralom alatti – részben vélt, illetve célzatosan felnagyított – sérelmek jóvátétele és kompenzálása, másrészt a homogén nemzeti államok – nyugati szövetségesek által is támogatott – kialakításának jelszavával és jegyében. Így lett idegen érdekek kiszolgálásával gyanúsított, nemzeti hovatartozásánál fogva megbízhatatlansággal és hazaárulással vádolt és ellenségként megbélyegzett közösség a német és a magyar kisebbség 1945-től a restaurált, szláv nemzeti államnak kikiáltott (harmadik) Csehszlovák Köztársaságban.

Ugyanakkor változatlanul érvényesült a versailles-i békerendszer létrehozásától kezdve egymást tükröző, gyakran kicsinyesen méricskélő, alkudozásra, sőt zsarolásra is alkalmas reciprocitást alkalmazó kisebbségi-nemzetiségi politikák belső ellentmondása, amely egyébként az 1948 utáni Csehszlovákiára és Szlovákiára is jellemző maradt: az államhatalom gyanakodással, megbízhatatlanként, idegen testként viszonyult a kisebbségekhez, miközben a nyomásgyakorlás változatos eszközzeit alkalmazva „befogadni” asszimilálni kívánta őket.

A holokauszt a legpusztítóbb példája volt az „*ethnic engineeringnek*” (azaz a népcsoportok manipulálásának, helyzetük és etnikai jellemzőik hatalmi beavatkozással történő megváltoztatásának) a Felvidéken (és tegyük hozzá, nemcsak ott), de sajnos nem az utolsó – állapítja meg helyesen a szerző (179.). Annak ugyanis közvetlen folytatásaként, szinte átmenet nélkül hajtotta végre a korábbinál szűkebb – igaz, Magyarország rovására mégis bővített – határok közt restaurált Csehszlovák Köztársaság a Kassán meghirdetett első kormányprogramjában (és azt megelőzően a Szlovák Nemzeti Tanács rendeleteiben) deklarált kisebbségellenes, teljes etnikumok felszámolását célzó politikáját. Ezt a szerző az árulónak kikiáltott népcsoportok sztálini szovjet deportálásának és szétszórásának politikájából eredezteti (181–182.), jóllehet más helyen (114–115.) maga is hivatkozik arra, hogy a lausanne-i békeszerződésben rögzített 1923–24-es török–görög lakosságcsere szolgált pozitív érvként a nyugati szövetségesek szemében a hasonló megoldások elfogadásakor (a Felvidék vonatkozásában a párizsi béketárgyalások és a Szövetséges Ellenőrző Bizottság tevékenysége során).

Az 1945-ben a Felvidéken áthaladó frontvonal mögött azonnal elkezdődő magyarellenes atrocitások, elűzések (köztük magyar nyelvű és nemzetiségű holokauszt-túlélők kitoloncolása) és az azok kiváltotta menekülések, valamint a beneši kiűzési program nemzetközi háttérének, elfogadásának ismertetése után a kötet bemutatja a szövetségesek által kikényszerített lakosságcsere előkészítését és az azt kísérő, sok esetben gátlástalan manipulatív propagandahadjáratot, amely kizárólag Magyarországon zajlott az oda kiküldött szlovák megbízottak részéről. Annak eredményétől, az ott önkéntes áttelepülésre jelentkezők számától függött ugyanis

az, hogy az áttelepítésre kijelöltek 1946 nyarára – az érintettek tudta nélkül – már előkészített listáján szereplők közül hány magyar családot és személyt tud Csehszlovákia a legkevésbé sem önkéntes transzportokkal a határon túlra toloncolni lakóhelyéről, ingatlanvagyonának hátrahagyása mellett (az áttelepített szlovákiai magyarok tulajdonában volt 109,3 ezer kat. hold termőföld a „cserében” Szlovákiába áttelepült lakosok 38,4 ezer holdjának közel háromszorosára rúgott). Más kérdés, hogy végül ez sem számított, hiszen az 1947–1948-as népszécsere magyar és szlovák forrásokban lényegében egyezően publikált mérlegében kis híján 90 ezer áttelepített és áttelepült szlovákiai magyar szerepel (a hivatalos lakosságcsere-egyezmény keretein kívül és már előtte eltávozottakkal és elüldözöttekkel együtt – akik elsősorban a polgári, iskolázott középosztály tagjai: tanítók, írástudók, tisztviselők voltak), szemben a mintegy 73 ezer, áttelepülésre jelentkezett és Szlovákiába érkezett, jórészt mezőgazdaságból élő személlyel.

A beneši politika legradikálisabb (fegyveres erőszakkal végrehajtott, katonai) magyarellenes akciója – a pozsonyligetfalusi lágerben 1945-ben elkövetett (a kötetben hiányolhatóan nem említett) tömeges kivégzések mellett – a kényszermunkára hurcolás volt a német kisebbség nem kevésbé erőszakos elűzését követően munkaerőhiánnyal küzdő cseh- és morvaországi körzetekbe 1946 telén, amelyet a szerző – némileg mentegető felhanggal – a magyar kormány lakosságcserét halogató taktikájával magyaráz, valamint a párizsi békekonferencia döntésével, amely október 6-án elutasította 200 ezer magyar egyoldalú (a szudétanémetek – és a zsidók – transzportjainak mintájára történő) kitoloncolását. A szerző ennek kapcsán nem tér ki arra, mi lett az 1946 novembere és 1947 februárja között Cseh- és Morvaországba deportált és rabszolgaként dolgoztatott, minden emberi és állampolgári jogától megfosztott 44 ezernyi felvidéki magyar férfival, nővel és gyermekeikkel. Egyébként a „hontalanság évei” magyar halálos áldozatainak száma sem ismert, noha egyértelmű, hogy voltak ilyenek (így pl. az öngyilkosságok, amelyek egyébként a holokauszt alatti gettósításokat és deportálásokat is végigkísítették, továbbá a pozsonyligetfalusi internálótáborban a csehszlovák hadsereg egységei által elkövetett tömeggyilkosságok áldozatai).

Az elszenvedett üldöztetések megalázó, a magyar állam által is elfogadott hivatalos szentesítéseként a párizsi békében Magyarországra kirótt jóvátételi kötelezettséget is az áttelepített csehszlovákiai magyarok fizették meg (noha őket erről sohasem tájékoztatták) az elkobzott és hátrahagyott ingatlanvagyonukkal (210.). Ugyanis a két állam 1949. július 25-én aláírta a lakosságcsere lezáró – a maga idejében és még sokáig titokban tartott – csorba-tói egyezményt, amelyben a jóvátétel teljesítéseként Magyarország lemondott minden követeléséről a lakosságcsere során mutatkozó értékaránytalanságok vonatkozásában. Tegyük hozzá: nehéz lenne itt nem felfedezni a Kádár Gábor és Vági Zoltán szerző által is hivatkozott munkájában (*Self-Financing Genocide*, CEU Press, Budapest 2004), a magyar holokausztról leírt „önfinanszírozó genocidium” megdöbbentő párhuzamát.

(*Összefoglalásként*) Waters áttekintő igényű monografikus tanulmánya elsősorban nem az általános, a tárgyalt évek Magyarországra és Szlovákiájára és a revíziós célokra vonatkozó ismeretek terén mond újat, hanem új szempontok felvetésével, így a határrevíziónak a magyarországi szociálpolitikára gyakorolt hatásai tekintetében, illetve a holokausz közvetlen előzményeinek felmutatásával (hozzátehetjük: az anyaországhoz képest nyíltabb és erőszakosabb zsidóellenes represszió egyaránt érvényesült a felvidéki és kárpátaljai, észak-erdélyi és bácskai visszanyert területeken).

Viszonylag keveset tudhatunk meg a felvidéki magyarság és a Szlovákiában maradó, mintegy 58 ezresre becsült lélekszámú magyar kisebbség 1938 utáni életéről és a bekövetkező eseményekhez való viszonyulásáról nemcsak a holokausz vonatkozásában, hanem pl. gazdasági körülmények (a munkanélküliség, az infláció, a csehszlovák szociális rendszer megszűnése) és a megélhetési lehetőségek tekintetében. Így talán nem véletlen, hogy a magyar kormány reintegrációs céljainak, törekvéseinek ismertetése után a szerző végül nem teszi mérlegre, hogy miben, mennyire volt sikeres a Felvidék reintegrációja. A kötet és a megelőző kutatások terjedelmi és időbeli korlátainak tudatában az esetleges hiányérzetet megfogalmazó megjegyzések ez esetben nyilván inkább a további feltáró feldolgozások igényét vetik fel.

A kötet tárgykörében legnagyobb mértékben érintett felvidéki magyar kisebbség sorsfordulóinak tárgyalása során a szerző tudatosan e kisebbséget érintő és sújtó váltakozó államhatalmi intézkedések integráns részeként tekinti a zsidó származású felvidéki lakossággal történeteket, nemcsak a sérelmekre értve. A tárgyalt korszak nagyobb részét (1938–1945) a felvidéki, illetőleg a magyar és szlovák holokausztra is vonatkoztatva, annak közvetlen előzményeire rávilágítva vizsgálja. Ennek a történelmi időszaknak leginkább tragikus és legbotrányosabb része nyilván a holokausz. Waters könyve mindenkit rádöbbenhet arra, ami talán még nem mindig és nem eléggé része a kisebbségkutatók gondolkodásának, szemléletének, nevezetesen hogy a holokausz a Kárpát-medencei magyar kisebbségek történetének ugyanúgy része és legsötétebb mélypontja, mint az általános magyar történelemnek. Hiszen – értelemszerűen elsősorban és túlnyomó részben – a magyar nemzeti kisebbség részét képezték a náci mintájú faji törvénykezéssel zsidónak minősített, a nemzetből és az állampolgári jogokból ezáltal államhatalmi erővel kirekesztett és végül pusztá életüktől is megfosztott kisebbségi személyek.

A recenzens utóbbi megjegyzésétől némileg különbözik a szerző felfogása, aki egyik fejezetzáró összegzésében (143–144.) a Felvidék magyarságának, illetve szlovák kisebbségének sorsától elválasztva szemléli a „magyar/magyarországi zsidóként” (Hungarian Jews) azonosított zsidóságot. Jóllehet az általa ismertetett jogfosztó és végül népirtáshoz vezető intézkedések egyik deklarált célja éppen az állam és a nemzet polgárainak közösségéből kirekesztő elkülönítés, a szegregáció volt.

Helyesen hangsúlyozza ugyanő több ízben is, hogy a Felvidék lakossága – az 1938–1939-ben drasztikus hirtelenséggel lesújtó magyar „zsidótörvények” kíméletlen alkalmazásának és az előbb Szlovákiából Magyarországra, majd onnan visszafelé menekülő zsidóként üldözöttek sorsának szemtanújaként – az anyaországiaknál korábban és több értesüléssel rendelkezett a – Radnóti szavával – egyre inkább elaljasuló üldözésekről. Azt azonban nem tudjuk meg a kötetből, hogy azok passzív, esetleg megfélemlítéssel magyarázható hallgatóságos tudomásul vételénél történt-e több is a felvidékiek részéről, akár vélemények, akár tettek képében. Esterházy János mint kisebbségi vezető jelképes erejű magatartása – majd az 1945-től őt bűnbakként sújtó megtorlás – legalábbis említést érdemelt volna e tekintetben, ám mindenképp feltárára érdemes maradt a közösség egészéé és az esetlegesen példaként felmutatható bátor egyénéé.

Fontos és bizonyosan tovább vizsgálendő szempont lehet mindkét államban a lakosságcsere, illetve a kényszermigráció (*forced migration*) belpolitikai vonatkozásrendszere, főként az 1948-as szovjet mintájú és támogatású rendszerváltások előkészítésében, nem utolsósorban a hataloméhes, német- és magyarellenes uszításban élenjáró kommunista pártok megerősödésében játszott szerepe – abban az időszakban, amikor az elűzöttek és elűzendők megszerezhető tulajdonának kilátása hasonló célokat, érdekeket szolgált és hasonló hatással járt a felbujtott lakosság bizonyos rétegei körében, mint a „zsidó vagyon” manipulatív ígérete a vészkorszakban, sőt azt követően is. A sokáig széles körűen demokratikusként elfogadott 1946–1947. évi csehszlovákiai és magyarországi választások minősítése is másként fest, ha tudjuk: nemcsak az állampolgárságuktól megfosztott német és magyar lakosság tömegei, hanem a Felvidékről áttelepített magyarok sem szavazhattak, noha sokuk 1918 és 1938 után már háromszorosan is rendelkezett magyar állampolgársággal.

A holokauszt mint genocidium minősítése és elítélése a nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék működése óta nem kérdéses. Waters munkájának témakörére, különösen az 1945 utáni évekre vonatkozóan e tekintetben jelentősen megváltoztatta a helyzetet az ENSZ Nemzetközi Büntetőbíróságának (ICC) 1998-as Római Statútuma, amely az emberiség elleni bűncselekmények (azaz a háborús és a béke elleni bűntettek) közé tartozóként minősíti az emberiség elleni bűntetteket, így azok sorában a lakosság erőszakos elhurcolását, csoportjainak üldözését, rabszolgasorba taszítását, kiirtását és az apartheidet is. Mivel a Statútumot az Európai Unióhoz hasonlóan Magyarország és Csehszlovákia mindkét utódállama is elfogadta és jogrendjébe illesztette, felvethető a kérdés, hogyan egyeztethető össze ez a minősítés a Waters-kötet tárgyidőszakában alkalmazott, ám ma is hatályos jogszabályokkal és gyakorlatokkal. Eduard Beneš 1945-ös elnöki rendeletei (az ún. Beneš-dekrétumok) ugyanis, amelyeket a csehszlovák Nemzetgyűlés utólag törvényerőre emelt, és sohasem hatálytalanított, ma is élő jogalkalmazások alapját képezik – a Római Statútum és az ismételt hivatalos cáfolatok dacára –, amint az

Keszegh Tünde és Fiala-Butora János példamutató tevékenységének köszönhetően ma már nemzetközi szinten is ismeretessé vált.

A csehszlovák államhatalom 1945–1948-as kisebbségüldöző korszakának külső hatásra, de korántsem a magyarországi tiltakozások nyomán, hanem szovjet nyomásra vetett véget a Beneš félreállító Gottwald kommunista kormánya. A néhány éve Moszkvában megjelent orosz levéltári dokumentumkötetben¹ közölt iratok igazolják, amit korábban többen is valószínűsítettek, hogy az 1948. júniusi Kominform-határozat, azaz a jugoszláv kommunista rendszer és állam kiközösítése váltotta ki a maradék „szocialista láger” fokozott összetartásának szovjet igényét és elrendelését, a fennálló ellentétek moszkvai utasításra történő legalább látszólagos felszámolását. Valójában ezzel a sorsfordulattal zárult a Felvidék Waters munkájában vizsgált évtizede. És ezzel a felvidéki – most már ismét csehszlovákiai – magyar kisebbség megkapta a megmaradás és a fejlődés lehetőségét, amivel a kommunista rezsim által nehezített körülmények, valamint a tartós gyanakvás és kiszolgáltatottság közepette is élni tudott.

Érdemes megemlíteni, hogy a szerző az írott források mellett a korszak magyar és szlovákiai kutatóinak (köztük Berend T. Iván, Pók Attila, Zeidler Miklós és Simon Attila) tanácsaira is támaszkodott, és hogy – nyilván olvasóközönségére tekintettel – elsősorban az angolul is elérhető (eredeti vagy fordításban megjelent) szakirodalomra hivatkozik ugyan, de a legfontosabb magyar és szlovák, cseh nyelvű publikációkra is. A kötetet az irodalomjegyzék mellett néhány térkép vázlat, az előforduló felvidéki helységnevek kétnyelvű mutatója és névmutató teszi szakmailag használhatóvá és teljessé.

¹ Венгерское национальное меньшинство в Чехословакии в контексте межгосударственных отношений: документы и материалы 1944–1951 гг. Сост.: Г.П. Мурашко, С.М. Слоистов. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2017. (Murasko, G. P. - Szloisztov, Sz. M. /szerk./: A csehszlovákiai magyar nemzeti kisebbség az államközi kapcsolatok kontextusában: dokumentumok és iratok 1944--1951. ROSZSZPEN, Moszkva 2017.]